

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)

Kafkasya, Anadolu ve hatta Avrasya coğrafyasının tarihinde önemli rolleri üstlenen devletlerden biri Türkiye diğeri ise Azerbaycan'dır. Milli ve kültürel bağlara sahip bu iki devlet, ortak yaşanmışlıkları da tarihlerinde barındırmaktadırlar. Ulu önder Mustafa Kemal Atatürk döneminde (1919-1938) iki kardeş ülkede cereyan eden tarihi olaylara değineceğimiz bu çalışmada kurulan hükümetler arasındaki diplomatik ilişkiler üzerinde durulacaktır. Bu tarihi süreçte Anadolu Türkleri Milli Mücadelesini verirken Azerbaycan Türkleri de hâkimiyeti altında bulunduğu Çar Rusya'sına karşı istiklal mücadelesi yürütmekteydi. Bilindiği gibi Kuzey Azerbaycan'da Rusya'nın üstünlüğü 1812 Gülistan, 1828 Türkmençay antlaşmaları ile İran, 1829 "Edirne Antlaşması" ile de Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Yapılan antlaşmalarla Güney ve Kuzey olarak ikiye bölünen Azerbaycan topraklarının Güney kısmı İran, Kuzey kısmı ise Rusya yönetiminde kalmıştır. Ekim 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali ile Rusya'da Çar rejiminin yıkılması üzerine Rusya halkları gibi Kafkasya ulusları da bağımsızlık mücadelesi başlatarak yönetim şekli arayışına girmişlerdir. Kafkas ulusları olarak Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler birlikte "Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti"ni kurmuşlarsa da, Ermeni ve Gürcülerin Osmanlı Devletine güvenmemeleri ve her zaman onlarla savaş halinde olunması gerektiğini savunmalarına karşılık Azerbaycan'ın önde gelenlerinden özellikle Mehmet Emin Resulzade'nin tepkilerine sebep olmuş, neticede bu oluşum dağılmış ve Azerbaycan 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek Doğu'nun ve Türk Dünyasının ilk Cumhuriyeti olmuştur.

Azerbaycan'ın önde gelen aydınları, Mehmet Emin Resulzade'nin direktifleri ile 1904 yılında Bakü'de kurulan Müsavat Partisi önderliğinde örgütlenerek yürüttükleri mücadelelerini başarıyla sonuçlandırmışlardır. 1919 yılının yazında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu Türkleri Batılı emperyalist güçlere karşı mücadele başlattığında Azerbaycan Türkleri Rus yönetimine karşı "Müsavat" Partisinin kurucusu Mehmet Emin Resulzade önderliğinde yürüttükleri istiklal mücadelesini Anadolu Türk askerlerinin de yardımı ile kazanmış ve bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini ilan etmiş bulunmaktaydı.

XX. yüzyılın başlarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri tarihinin iki aşamada incelenmesi gerekmektedir. Bu aşamalardan biri bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu lideri M. E. Resulzade dönemi diğeri ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurucularından hükümet başkanı Neriman Nerimanov dönemidir. Bu süreç içerisinde Azerbaycan, hem İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerini sürdürmüş, hem de Doğu ve Orta Anadolu'da temellenen Milli Mücadele hareketi ile karmaşık bir ilişki içinde olmuştur. Kafkasya ile bağlarını koparmak istemeyen Osmanlı Devleti, buradaki gelişmeleri yakından izlemiş ve bu ülkelerin bağımsızlıklarını tanıyan ilk devlet olmuştur. Osmanlı siyasetçilerinin birçoğunun Azerbaycan'ın istiklalini kabule hazır olmadıkları Trabzon konferansındaki konuşmalardan anlaşılmaktadır. Buna rağmen Osmanlı Devleti uluslararası statüye uygun bir devlet gibi Azerbaycan ile görüşmelere başlamış ve aralarında 4 Haziran 1918 tarihinde "Dostluk Antlaşması" imzalanmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için Ali Merdan Bey Topçubaşov önderliğinde İstanbul'a gelen heyet, Avrupa ülkelerine telgraflar göndermiştir. Fakat bağımsızlığın uluslararası devletler tarafından tanınması 11 Ocak 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin tanınması ile gerçekleşmiştir. Bu olayın her iki ülkede merasimlerle kutlandığı dönemin basınında yayınlanan haberlerden anlaşılmaktadır. Büyük çoğunluğu Kuva-yı Milliyecilerden olan Osmanlı Milli Mebusan'ının 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında Azerbaycan'ın bağımsızlığı resmen tanınmıştır. Azerbaycan Hükümeti İstanbul ile ilişkilerini sürdürmenin yanı sıra Mustafa Kemal önderliğindeki Heyeti Temsiliye ile de dolaylı yolla temasını sürdürmüştür. Heyeti Temsiliye'nin de Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekler nitelikte politika sergilediği anlaşılmaktadır. Fakat Azerbaycan

Hükümetinin İngilizlerle yardımlaşması, Heyeti Temsiliye'yi kuşkulandırmıştır. Bu kuşku bir takım tatsız olayların ve yanlış anlaşılmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

Azerbaycan ve Anadolu Türkleri açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eden bu süreçte Anadolu Türk ulusal akımının karşısında iki yol vardı; 1) Kafkaslara doğru ilerlemekte olan Bolşeviklere karşı İtilaf Devletlerinin yardımını almak 2) Anadolu topraklarını işgal eden İtilaf Devletlerini ülkeden çıkarmak için Bolşeviklere yaklaşmak. Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci yolu seçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bolşeviklerle temasların sağlanması için Azerbaycan'a çeşitli görevler üstlenmiş şahıslar gönderilmiştir. Yapılan faaliyetler doğrultusunda Bakü'de kurulan Türk Komünist Fırkası ile Azerbaycan Komünist Partisinin politikaları sonuç vermiş ve 28 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu Bakü'ye gelerek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni lağvetmiştir. Bolşeviklerle irtibatın sağlanmasında adeta bir köprü olan Azerbaycan ile Türkiye ilişkileri tarihinin bu safhası, kaynaklarda Türk-Sovyet ilişkilerinin bir parçası gibi kaleme alınmıştır.

Türkiye'yi kurtarma amacıyla yola çıkan Bolşevik Rus orduları Bakü'de Müsavat hükümetine son vererek Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini tesis etmişler ve M. E. Resulzade'nin söylediği gibi bir daha ülkeyi terk etmemişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yöneticileri ve M. E. Resulzade kendisi ise ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmıştır. M. E. Resulzade'nin 1922-1931 yıllarında Türkiye'deki hayatı Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkeye başkanlık ettiği döneme tesadüf etmektedir. İki liderin birbirine yaklaşımı kaynaklara da yansıdığı gibi karşılıklı saygıya dayanmıştır. M. E. Resulzade, "Atatürk ödülü"nü kazanan Arap alfabesiyle 1923 İstanbul'da basılan **"Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti"** adlı eserinde Atatürk'ü "Kurtulan Doğu'nun Sembolü" olarak adlandırmıştır. Dolmabahçe Sarayında Atatürk'ün şahsi Kütüphanesinde yer alan bu eserin Mustafa Kemal Atatürk tarafından dikkatle incelendiği, kenarlarına yazdığı notlardan anlaşılmaktadır. Atatürk'ün kendi elleriyle derkenar ettiği *"Ben dünyaya senden üç sene erken göz açtım. Ama tüm Türk dünyasında ilk kez Türkün Cumhuriyet ve bağımsızlık bayrağını sen yükselttin. Bayrak inmesin diye onu senin ellerinden alıp Türkiye üzerinde ben salladım. 'İnmez' demişsin, bu bayrak aşağı inmeyecektir."* ifadeleri iki liderin birbirlerine verdiği değerini büyüklüğünü yansıtmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yerinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması hadisesinden sonra gerek Sovyet Azerbaycan'ın, gerekse Türkiye'nin çıkarlarına uygun diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin kurulması için bir takım koşullar ortaya çıkmıştır. İlişkilerin ilerlemesi için atılan adımlardan biri temsilciliklerin açılması olmuştur. Ağustos 1920 tarihinde Memduh Şevket Bey, TBMM hükümetinin ilk yurtdışı temsilcisi olarak Azerbaycan temsilciliği görevine atanmıştır. Görevini başarıyla üstlenen Şevket Bey kısa sürede güven kazanmayı başarmış ve Azerbaycan SSC hükümetinin Anadolu hareketine maddi yardımların yapılmasını, ayrıca Erzurum çevresindeki petrolün çıkarılması için gerekli malzemelerin gönderilmesini sağlamıştır. Memduh Şevket Bey, 31 Mart 1924 yılı Türkiye Bakü Temsilciliğinin kapanışına kadar görevini sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye'yi temsilen bir tek Nahçıvan askeri ataşeliği bulunmaktaydı. 1920 yılında Türkiye'nin Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılması ile ilgili başvurusuna rağmen Azerbaycan Sovyet Hükümeti Türkiye'ye temsilci atamamıştır. Ankara'ya temsilci ataması ancak Haziran 1921 tarihinde gerçekleşebilmiştir. Azerbaycan'ın Türkiye'deki tam yetkili temsilcisi olarak ise eski sağ Himmetçilerden olup sonra Bolşeviklere katılan İbrahim Ebilov atanmıştır.

Ekim 1921'de Ankara'ya gelen İbrahim Ebilov ve heyeti TBMM üyeleri tarafından karşılanmıştır. Ardından Mustafa Kemal tarafından kabul edilen Ebilov hükümetince kendisine verilen güven mektubunu takdim etmiştir. Kabul merasiminde Mustafa Kemal Paşa ile Ebilov arasında gerçekleşen karşılıklı anlamlı ve duygusal konuşmaların aynısı

Kasım 1921'de Cebeci temsilcilik binasına bayrak çekme töreninde de yaşamıştır.

Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra kardeş Türkiye'ye iltica eden muhalif gruplar daha çok Kars, Trabzon ve Samsun şehirlerinde teşkilatlanarak Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Azerbaycan Sovyet Hükümeti Moskova'nın da oluru ile bu şehirlerde konsolosluklar açarak muhalif faaliyetleri önlemeyi amaçlamıştır. Bu amaçlarla Kars Konsolosluğuna atanan İslam Hacıbeyli, Eylül 1921 tarihinde Kars'a gelerek görevine başlamıştır. Trabzon ve Samsun şehirlerinde ise arzu edilen konsolosluklar oluşturulamamıştır. Ankara temsilciliği ile Kars konsolosluğu ise Aralık 1922 tarihinde SSCB'nin kurulması hasebiyle kapatılmıştır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin önemli bir kısmını Ermenistan faktörü teşkil etmektedir. Karşımıza çıkan bu politik yapının temelleri konumuzun içeriğini teşkil eden dönemde atılmıştır. Ermeni halkı XIX. yüzyılın II. yarısından itibaren "Büyük Ermenistan" kurma hayallerini gerçekleştirmek için her yolu denemişlerdir. I. Dünya Savaşı, Anadolu ve Kafkasya gibi stratejik bölgelerde yaşanan olaylardan faydalanarak Ermeni çete grupları bu coğrafyalarda katliamlar yapmaktan çekinmemişlerdir. Ermeni olmayan halka yönelik yapılan bu katliamlar, Batılı emperyalist devletler tarafından desteklenen Taşnak Partisi tarafından gerçekleştiriliyordu. Taşnak yönetimindeki Ermenistan, Türkiye'de kurulma aşamasındaki yeni rejim ve Sovyet Azerbaycan'ı için büyük tehlike arz etmekteydi. Gerek Azerbaycan Sovyet Hükümeti, gerekse TBMM Hükümeti açısından Ermeni Sorunu birinci dereceli politik öneme sahipti. Bu sorunun bir an önce çözülmesi için Azerbaycan Sovyet Hükümetinin gündeme getirdiği Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi önerisi, Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesinde meraklı bulunan TBMM Hükümetinin siyasasına uygun düşmüştür. Dolayısıyla Ankara Taşnaklara karşı mücadelede Azerbaycan Sovyet Hükümetini desteklemiştir.

Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler tesis eden genç Türkiye devletinin Azerbaycan ve diğer Türklerle ilgili karar ve uygulamaları 1924 yılından sonra Türkiye-Rusya ilişkilerinin gölgesinde kalmıştır. Yönetim çevreleri Türkiye'nin dış Türklerle ilgili faaliyetlerinin Türkiye'ye zarar vereceğini düşünerek hareket etmişlerdir. Türkiye dış politikasında Mustafa Kemal Atatürk'ün de tasvip ettiği üzere sınır dışı arayışlara son veren, Anadolu'nun bir Türk Yurdu olarak savunulmasını önemseyen genç Türk devleti, Sovyet Rusya'yı rahatsız edebilecek davranışlardan uzak durmaya çalışmıştır. Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkileri 1924 yılından sonra kesilse de ticari, ekonomik ve kültürel ilişkiler 1930 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Sovyetlerde Stalin rejiminin yerleşmesi ile Türklük bilincinin belleklerden silinmesi politikalarına hız verilmiş ve Türkiye hakkında konuşulması bile yasaklanmıştır.

Telli KORKMAZ

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Hüseyin, **Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul 2004.

AĞAYEV, Mehman, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

ASLAN, Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

ASLAN, Mahir, **Atatürk'ün Azerbaycan Politikası**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya 2008.

AVŞAR, Abdulhamit, **Türkiye'nin İstiklal Müharibesinde Azerbaycan Türkleri**, Bakı 2007.

BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan Tarihi Hakkında Belgeler ve Yayınlar**, Elm Yayınları, Bakü 2003.

ELNUR, Hasan Mikail, **Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)**, Derin Yayıncılık, İstanbul 2013.

NESİBZADE, Nesib, "1918-1920 Yıllarında Azerbaycan ve Türkiye Arasında Siyasi İlişkiler Üzerine", **XI. Türk Tarih Kongresi, 05-09 Eylül 1990**, Cilt VI, Ankara, s.2217-2222.

ORUCOV, Tahir, "İki Büyük Türk Lideri, Devlet Adamı, Halk Önderi: Mustafa Kemal Atatürk ve Mehmed Emin Resulzade", **19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ankara 2019, s.41-49.

QUBANOVA, J., PİRİYEV, M., **Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1920-1922) Sənədlər və Materiallar**, AzAtam Yayınları, Bakı 2002.

SWIETOCHOWSKI, T., "Atatürk ve Transkafkasya", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 13, S 1, 1998, s.245-249.

19/08/2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-azerbaycan-iliskileri-1919-1938/?pdf=3301> adresinden erişilmiştir